

Tilburg University

Geestelijke verzorging in een Jappenkamp

van Iersel, A.H.M.; Jacobs, J.Y.H.A.; Donckers, A.J.

Published in:
Redden pastores het?

Publication date:
2001

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
van Iersel, A. H. M., Jacobs, J. Y. H. A., & Donckers, A. J. (2001). Geestelijke verzorging in een Jappenkamp: Religieus leiderschap in context. In K. Sonnberger, H. Zondag, & F. van Iersel (Eds.), *Redden pastores het?: Religieus leiderschap aan het begin van de eenentwintigste eeuw* (pp. 25-45). Damon.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Geestelijke verzorging in een Jappenkamp

Religieus leiderschap in context

Fred van Iersel, Jan Jacobs en Louis Donckers

In zijn monumentale boek *De eeuw van mijn vader* verhaalt Geert Mak onder meer hoe zijn vader, ds. Mak, als legerpredikant met aalmoezenier Vergeest voor het pastoraat onder krijgsgevangenen koos. Mak schrijft: “Op 15 mei 1942, de dag van vertrek, kregen hij en de pastoor opeens van een Japanse tolk een ontslagbrief uitgereikt: als geestelijken mochten ze het kamp verlaten. Naar huis. De tolk voegde er aan toe dat het ook goed was als ze met hun kameras zouden meegaan. ‘We keken elkaar aan’ schreef mijn vader later, ‘borgen het briefje met onvertaalbare hiëroglyfen en stempels in onze jaszak en zeiden op hetzelfde moment: ‘Vertel de commandant dat we meegaan.’ Deze keuze was voor ons zo vanzelfsprekend dat we er geen seconde over hoefden te piekeren.’”¹

1. Inleiding: geestelijke verzorging in context

Voor Nederlanders, burgers en militairen, is de Tweede Wereldoorlog een periode die van groot belang blijft. Dit geldt zeker ook voor de tragiek van de oorlog in Azië. In de door Japan ingerichte kampen werden ook Nederlanders geïnterneerd.² Het betreft een periode die nog steeds om verwerking door de betrokkenen en hun nabestaanden vraagt. Daarom is het zo bijzonder dat van de door Mak genoemde pastoor, aalmoezenier Vergeest, een getypt verslag van deze periode beschikbaar is gekomen. Het betreft een unieke bron die ons inzicht geeft in een gestalte van geestelijke verzorging in een Jappenkamp.³ Hoe kwam de geestelijke verzorging tot stand? Wat behelsde zij? Hoe functioneerde zij? En vooral: wat betekende zij? De beantwoording van deze vragen kan ons wellicht tevens iets leren over de aard en betekenis van geestelijke verzorging bij hedendaagse uitzendingen van militairen.

In deze bijdrage zullen wij daarom een beschrijving en analyse geven van dit document, en wel vanuit een praktisch-theologisch perspectief. Deze beschrijving en analyse dienen ter toetsing van het heuristisch instrument; dit wordt daartoe geïntroduceerd na de eerste presentatie van de tekst van Vergeest.

De leidende vraag bij dit artikel is welke factoren in de handelingscontext de gestalte van het pastoraat als religieus leiderschap beïnvloeden, welke de gestalte is van deze beïnvloeding, en hoe de leider onder de specifieke condi-

ties vorm geeft aan zijn leiderschap. Bij deze gestalte is te denken aan taak-perceptie, taakwaardering, taakuitoefening en professionele zelfevaluatie.

2. Aalmoezenier Vergeest aan het woord

2.1. Biografische achtergronden

Ter inleiding op de tekst van Vergeest geven we eerst een korte introductie van zijn persoon. Anton Willem Marinus Vergeest (geboren in 1906) was afkomstig uit een groot gezin, uit Beers (N.Br.). Hij trad jong in bij de minderbroeders kapucijnen en nam de kloosternaam Ezechiël aan. In 1934 vertrok hij als missionaris naar Indië en kwam in Kota Radja terecht. Daar waren namelijk de kapucijnen actief. Vlak voor de oorlog, in december 1941, werd Vergeest tot reserve-aalmoezenier benoemd. Dit geschiedde door de bisschop, Mgr. Brans, die zelf ook kapucijn was. Mgr. Brans was de apostolische prefect van Atjeh met als zetel Medan. Hij benoemde Vergeest met de woorden: "Jij weet hoe je in de houding moet gaan staan, want jij bent bij de padvinders geweest". Dat Vergeest als reserve-aalmoezenier werd opgeroepen - in kerkelijke termen: hulpaalmoezenier - had de volgende achtergrond. Er waren maar drie permanente aalmoezeniers bij het KNIL, namelijk aalmoezenier Fleerakkers s.j., aalmoezenier Baron van Voorst tot Voorst s.j. (als opvolger van aalmoezenier Fleerakkers), aalmoezenier Madlener s.j. en aalmoezenier Bijlhout, o. carm.

Uiteraard werden aan het begin van de oorlog militaire reservisten opgeroepen. Daarom werden er ook reserve-aalmoezeniers benoemd. Het aantal van deze reserve-aalmoezeniers is niet bekend. Volgens aalmoezenier Nijens⁴ werden er in totaal tien hulpaalmoezeniers benoemd.

In totaal gingen vier van deze dertien aalmoezeniers in krijgsgevangenschap. Dit betrof de aalmoezenier baron Van Voorst tot Voorst, die er door onbekende tactiek in slaagde bij de manschappen te blijven; de aalmoezenier Hochstenbach m.s.c., die als adjudant van de bataljonscommandant meeging, en wel op advies van de Japanse commandant; de aalmoezenier Nijens m.s.c., die als compagniescommandant in krijgsgevangenschap ging; en ten slotte aalmoezenier Vergeest. De overige aalmoezeniers gingen niet in krijgsgevangenschap, hetzij omdat zij door de Japanners niet werden toegelaten als krijgsgevangene, hetzij omdat ze ontslag namen en daardoor in kampen met burgers terecht kwamen.

Het krijgsgevangenkamp waar Vergeest was, lag nabij Bangkok. Aalmoezenier Nijens verzorgde het pastoraat in kampen ten westen van Bangkok; Vergeest behartigde het pastoraat in de kampen ten oosten van Bangkok en in Bangkok zelf. Deze kampen lagen overigens 50 tot 200 km van elkaar verwijderd.

Aalmoezenier Vergeest bleef zijn hele leven betrokken bij Nederlands-Indië en het latere Indonesië. Direct na de Tweede Wereldoorlog vertrok hij met troepen uit Bangkok naar Indië. Hier maakte hij de gehele periode van de politio-

nele acties mee tot het eind van 1949. Hij werd in 1950 gedemobiliseerd. Hij ontving een zelden uitgereikte onderscheiding, namelijk de verzetsster Oost-Azië voor zijn werk als aalmoezenier bij de Birma spoorlijn. Hij keerde naar Sumatra terug en bracht hier zijn verdere leven door als missionaris. Daar, in Pematang Siantar op Sumatra, is hij in 1979 ook gestorven. In de parochiekerk in Beers (N.Br.) is een maquette met zijn naam aangebracht.

Voor een goed begrip van de tekst van het verslag van Vergeest is het van belang te weten dat de Engelse, Australische en Amerikaanse krijgsgevangenen vrijwel direct na de bevrijding vertrokken. De laatste Nederlanders vertrokken echter pas in oktober 1946. De achtergrond hiervan was niet alleen praktisch - de Nederlanders hadden geen vervoer. Ook politieke afwegingen lagen ten grondslag aan de aanwezigheid van Nederlanders in de buurt van Nederlands Indië. Die hingen samen met de voorbereiding van de politionele acties. Aalmoezenier Nijens vertrok in februari 1946 naar Indië. Aalmoezenier Vergeest bleef tot oktober 1946 in de opvangkampen en vertrok toen naar Indië.

Het eerste deel van het verslag van aalmoezenier Vergeest betreft de omstandigheden waaronder het pastoraat onder krijgsgevangenschap plaats vond. Deel 2 bestaat uit een beschrijving van de geestelijke verzorging. Deel 3 beschrijft de pastorale problematiek na de capitulatie van Japan. Deel 4 bevat evaluaties. Elk deel is overigens ook door Vergeest zelf verder onderverdeeld.

2.2. Vergeest over de beginsituatie in het Jappenkamp

In het voorwoord van zijn verslag beschrijft Vergeest zijn pastorale voorgeschiedenis als geestelijke verzorger der militairen in Atjeh. Door deze 'voorpraktijk' van negen jaar beschikte Vergeest over een netwerk onder officieren en soldaten, en over voldoende bekendheid met het militaire leven.

Vervolgens beschrijft hij het pastoraat dat voorafging aan de krijgsgevangenschap. Hij vermeldt zijn aanstelling als aalmoezenier, noemt als taak het bezoeken van detachementen, evalueert dat hij "zeer goed werk" heeft kunnen doen, en kreeg voor het reizen "alle medewerking en hoge waardering" van toenmalig gewestelijk commandant kol. Gosenson. Vergeest evalueert betreffende de inval van Japan: "Over de strategische opzet heb ik geen oordeel, evenwel meen ik dat het junglegevecht niet uit te voeren was met troepen die voor een gedeelte een zeer geringe gevechtswaarde hadden". Hij evalueert het werk van de militie als "prachtig werk [...] mede door hun althans enigszins moderne uitrusting met pantserwagens." De inheemse troepen karakteriseert hij als "zeer slap" met als eventuele verklaringen: "Zwak moreel door de Japanse overmacht, betalingsachterstanden en ongelijkwaardige bewapening. De 'oude Atjeh geest' heeft volledig gemankeerd."

Aansluitend beschrijft Vergeest 'het werk'. Hierin beschrijft Vergeest zijn taken. Allereerst typeert hij zijn algemene taakopvatting. Hij heeft "alle jongens bezocht" in de dreigende situatie. Dit stelt zijn pastoraat in het teken van presentie of nabijheid. Vervolgens noemt hij meer specifieke taken. Dit zijn: ten

eerste biecht horen “zoo maar op post of achter de mitrailleur”; ten tweede “een woord van hart tot hart” spreken; ten derde moreel verhogend spreken met de manschappen: “de jongere miliciens, die heel erg in de put zaten, deed ik beloven dat ik me nooit over hun lafheid zou moeten schamen”. Hierbij maakte Vergeest expliciet geen onderscheid tussen katholieken en niet-katholieken, hetgeen in de tijd waarover we hier schrijven verre van vanzelfsprekend was. Hij “kende hen allen” van de padvinderij en de sportvelden. De vierde taak die Vergeest noemt is het bij de Generale staf - “hun werd zeker veel van de werkelijke toestand verzwegen” - opkomen voor het belang van de manschappen, in casu op het punt van de kwaliteit van het voedsel. De vijfde taak die Vergeest noemt is bemiddeling tussen diverse officieren en de generale staf “om toch niet verder te gaan”[met een verloren strijd, *de auteurs*].

Vergeest wijdt vervolgens een beschouwing aan de capitulatie. Hierin vertelt hij allereerst hoe hij met een Rode Kruis kamp “in Japse handen” viel. Vervolgens beschrijft hij hoe hij in het kamp bleef: “Bij de afvoer der troepen naar Medan heb ik geruild met een zieke, die de dokter in de auto had, het getal bleef hetzelfde en ik was op mijn plaats en de zieke was in het hospitaal. In Medan verzocht mij een Japans majoor het kamp te verlaten, daar ik eigenlijk geen militair was. Ik stemde erin toe, op voorwaarde, dat ik een “permit” zou krijgen om de kampen te bezoeken. Dit werd me geweigerd, dus bleef ik.” Over een tweede poging van de Japanners om hem van de manschappen te scheiden schrijft hij onder meer: “Door middel van een Katholiek Javaans agent van politie bereikte ik de pastoors met het verzoek niets voor mijn bevrijding te doen.” Ten slotte: “Toen we op 15 mei werden afgevoerd naar Burma, was men mij vergeten, en zodoende ben ik de troep trouw kunnen blijven.”⁵

Vergeest geeft vervolgens zijn visie op de context waarin het pastoraat in krijgsgevangenschap vorm kreeg. In een paragraaf getiteld ‘Het spoorwegplan’, beschrijft hij het proces van de inrichting van werkkampen bij de Birma spoorlijn. Hieruit blijkt onder meer dat hij lange tijd weinig wist van de Thaise zijde van de spoorlijn. Hij beschrijft ook de rolverdeling tussen Japanners (opzichters) en Koreanen (bewakers). In de kampen werd een salarissysteem gehanteerd. Deze paragraaf wordt gevolgd door een beschrijving van het arbeidssysteem in de kampen. Het systeem leidde er toe dat “een ploeg met veel zwakke en oude mensen het zeer hard te verantwoorden had”.

De zeer gebrekkige huisvesting en de wijze waarop de Japanners de kampen deden functioneren ontlokten Vergeest de uitspraak: “Piëteit kon men vergeten”. Het voedselsysteem krijgt de nodige aandacht. Hierbij accentueert Vergeest de willekeur van de Japanners en de verwaarlozing van zieken. Dit laatste “was voor de Jap een van de middelen om het ziektegetal te verkleinen”. Aan de voedselvoorziening was ook een sanctiesysteem verbonden. Behalve de voedselvoorziening wordt ook een andere eerste levensvoorwaarde, de kleding, beschreven. Typerend is hierbij de passage: “Bij de capitulatie zou men zijn ogen niet geloofd hebben, zo ergerlijk was de kleding van de P.O.W.’s [prisoners of war, *auteurs*]. [...] De Jap schaamde zich erover, en probeerde voor de

internationale wereld dit te verbergen". Over het schoeisel merkt hij op: "Het schoeisel, wat de Jap gaf, was na veertien dagen weg. Voetwonden waren vreselijk."

Uitgebreide aandacht besteedt Vergeest aan de karakterisering van de medische en hygiënische omstandigheden rond het werken aan de Birma-spoorlijn. Deze typeert hij als volgt: "Een Hollander kan gerust een vuil kamp zien, maar heeft persoonlijk te veel ervaring van dysenterie en tropische besmettingsziekten, dan dat hij roekeloos zou zijn." Vergeest beschrijft voorts de rol van artsen met een karakteristiek dilemma: "de dokter moest schipperen; het gevraagde aantal werkers moest er komen en toch geen zieken te sturen". Ook wijdt hij een beschouwing aan het functioneren van hospitalen, verplegers (dit waren 'eigen mensen' die met grote toewijding werkten) en de beschikbaarheid van medicijnen.

Realistisch beschrijft Vergeest vervolgens overlijdensoorzaken en veel voorkomende ziektebeelden, en aantallen zieken. Nadat hij heeft opgemerkt dat "ook bombardementen veel doden hebben geëist" gaat hij over tot een typering van het klimaat als factor van ziekte.

Deze beschrijvingen worden gevolgd door buitengewoon boeiende typeringen van wat Vergeest "verhoudingen" noemt: typeringen van de omgangsvormen van de Japanners onderling ("hij heeft een groot minderwaardigheidscomplex tegenover de westerling, maar hem is geleerd hoe dit te verbergen"), "tot ons" ("Jappensympathieën waren zeldzaam, en genazen snel") en "tot andere nationaliteiten" ("de legertucht in het Australische leger was beter dan de onze"). Een aparte paragraaf wijdt Vergeest aan de verhouding tussen officieren en manschappen: "De manschappen waren zonder enige achting voor hun superieuren uit de oorlog gekomen. [...] Er zijn kampcommandanten geweest die meer dan een half jaar geen woord hebben gezegd tot de troep, hun kantoor en hut niet zijn uit geweest naar de manschappen-kwartieren. [...] Onwil was er wellicht niet, maar een foutieve geest."⁶

2.3. Vergeest over geestelijke verzorging

Aalmoezenier Vergeest doet in het tweede deel vervolgens verslag van de uitoefening van zijn taak als geestelijke verzorger. Ook hier gaat hij eerst in op de context. Hij maakt namelijk eerst melding van de aantallen priesters in Birma en 'Siam' [Thailand]. Hij roemt de samenwerking met ds. Mak: "In Indië is dat al wat beter dan in Holland omdat de meest scherpe kanten eraf zijn, in krijgsgevangenschap deden we alles in nog beter harmonie." Vergeest bespreekt vervolgens de houding van de Japanners tegenover geestelijke verzorging: "De Jap vond geestelijken totaal overbodig, er moest gewerkt worden, en bidden was niet ongevaarlijk, onder andere mochten we niet voor de vrede en overwinning bidden en spreken, hij was daar blijkbaar niet erg zeker van. We mochten niet meer in het Latijn bidden, dat kon hij niet controleren." Hij maakt melding van pesterijen in de vorm van voorschriften van de Japanners - enkele christelijke Japanners uitgezonderd - betreffende gebedstijden. Vergeest

vertelt dat hij zelf voorwaarden moest scheppen voor pastoraat: “[...] uren en dagen hebben we rond het Japanse kantoor gehangen, om de temperatuur te peilen en te zien wanneer het moment was voor enige kans op slagen. [...] Ontzettend veel hebben we clandestien gedaan. [...] We hebben gevochten voor onze zaak en taak met de moed van dwazen en hadden alle hulp van eigen commandanten. [...] Toen we in het begin als gewoon officier werden beschouwd en dus aan de dijk zouden moeten werken zijn we gered door een methode om ons in het kampbestuur te stoppen.”

Zijn taakbeschrijving begint Vergeest met het vermelden van het reizen naar verschillende kampen dat vooral in het begin nog mogelijk was. Hij spreekt van ‘onze meest nuttige tijd’. Een volledige paragraaf besteedt hij aan de condities waaronder hij zijn eerste taak verricht: de Heilige Mis doen. De nadruk ligt hierbij allereerst op het verantwoorden van de zorgvuldigheid van het eigen handelen onder extreme omstandigheden: het bewaren van het miskoffer, het bewaken van de kwaliteit van de hosties, het beschermen van het Allerheiligste tegen ontheiliging. Vervolgens beschrijft Vergeest de relevantie van het liturgisch pastoraat: “de belangstelling van onze mensen was zeer groot, en men ging zeer regelmatig te communie.”

Behalve deze sacramentenbediening beschrijft Vergeest het preken als pastorale taak. “De onderwerpen waren meestal over de praktische Christelijke deugden, afwisselend moraal en theologie. Men kon gerust paard en ruiter noemen, allen waren gelijk.”

Het derde taakgebied noemt Vergeest godsdienstcursussen, waarvoor zeer veel belangstelling was. Als thema’s noemt hij: “de bijbel, de openbaring, de onfeilbaarheid, de huwelijksleer der kerk, kentekenen der ware kerk, de pauselijke encycliek over de Sociale orde.” Over de kwaliteit merkt hij op: “Lectuur had ik niet. [...] Ik hoop dat ik niet te veel ketterijen verteld heb.” Tevens maakt Vergeest in het verband van de godsdienstcursussen melding van een debatclub, “en daar hebben we opbouwend werk trachten te beramen voor het nieuwe Indië.” Ook gaf hij catechese. Opmerkelijk is zijn observatie: “Diversen wilden niet gedoopt worden, omdat ze meenden dat het een lafheid was en ze wilden eerst weer eens het normale leven in om dan te zien.”

Het vormsel heeft Vergeest uit pastorale overwegingen niet toegediend; “redenerend, wanneer deze mensen weer in het normale leven terug zijn, kunnen ze dit beter als een bevestiging van hun Katholieke Doopsel ontvangen.”

Vergeest hield voorts elke dag een rozenkransgebed. “De belangstelling hiervoor hing samen met de werkzaamheden der jongens, men kon het niet eens altijd eisen na een zware dag.”

Biechten omschrijft Vergeest als “Een toer!”. Hij wilde de Japanners niet uitleggen wat biecht is. Over het biechten zelf zegt hij: “Menselijk opzicht was vreemd, trouwens een hele hoop uitwendige franjes van het normale leven.”

Ook in het kamp bleek huwelijkspastoraat nodig: “In gevallen waar ik enige zekerheid had, dat ze de zaak in orde zouden maken na de oorlog, heb ik de mensen tot de Sacramenten toegelaten.”

De pastorale prioriteit bij uitstek - "hieraan werd de meeste tijd besteed" - was het ziekenbezoek. Hierover schrijft Vergeest uitgebreid. Hij beschrijft hoe hij vrijelijk een pastoraal gesprek opende: "Doe je er iets aan kerel". Ten aanzien van jongeren stelt Vergeest: "Jongelui hebben vooral steun nodig en ik heb genoeg ervaring op dat gebied om met deze heren overweg te kunnen." Een omvangrijk pastoraal probleem was onanie, mede versterkt door het gegeven dat artsen deze aanrieden. Hier wordt Vergeest polemisch. Deze passage eindigt aldus: "Militaire tehuizen!!! Huisbezoek!!!! Volksretraites!!! Lectuur ter voorlichting!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!" Aan deze nadruk is te zien dat het hier een gebied betrof dat belangrijk werd geacht, maar waarop het pastoraat zijn controle zag verminderen.

Hierna vervolgt Vergeest het verslag in meer beschrijvende stijl met een beschouwing over de medewerking van Nederlandse artsen voor het toedienen van de laatste sacramenten. "De zieken", schrijft hij, "[...] waren meestal al genoeg ermee verzoend, en schrokken zelden." Vergeest evalueert: "Ik heb geen zwaarder taak gekend dan dit."

Ten aanzien van begrafenissen vermeldt Vergeest dat de Japanners eerbied of vrees voor de gestorvenen kenden en zich meestal correct gedroegen. Het aantal overleden Nederlanders was 2753.

Na dit verslag volgt een beschouwing over het 'godsdienstig leven'. De eerste zin hiervan luidt: "Het godsdienstig leven mag men niet losmaken van uitwendige factoren die dat voor een gedeelte bepalen." Na deze formulering van de relevantie van de context gaat hij in op de inhoud ervan. De krijgsgevangenen werden beheerst door zorg voor huis en toekomst. Als specifieke factoren die het geestelijk welzijn bepaalden noemt Vergeest: (a) het ontbreken van recht; (b) het ontzien van vrouwen en kinderen; (c) de angst voor sancties van de zijde van de Japanners; (d) de geringe correspondentievrijheid, en ten slotte (e) de permanente geruchtenstroom.

Volgens Vergeest bloeide het godsdienstig leven. "Had men niets anders om zich nog aan vast te houden???!!! [...] Men besepte hoe men zijn godsdienst had verwaarloosd. [...] Vrees voor eigen leven was geen overdreven angst." Vergeest ontkent vervolgens met klem dat hij een 'prikkelraad-psychose' heeft waargenomen: "[...] In de jungle liep men gerust het bos in, dat mag men niet vergelijken met een kamp in Europa". Hij ontkent ook het bestaan van "zedelijke aberraties zoals homoseksualiteit".

In een volgende paragraaf beschrijft Vergeest de actieve rol van leken onder het kopje 'lekenapostolaat': "Er zijn er geweest die in een kamp volledig pastoor hebben gespeeld, die preekten, zieken bezochten, onderricht gaven en doopten, zieken en stervenden bijstonden, in een woord echt geestelijk werk hebben gedaan."

Vergeest evalueert: "Ik dank God dat Hij het zo geleid heeft dat we de jongens konden volgen. Velen waren niet meer in staat enig nuttig werk te doen. De mensen hebben ons te veel eer geschonken en ons verwend, alles toegestopt, waren meer dan voorkomend. Het zijn de mooiste jaren van mijn priesterarbeid."

2.4. *Vergeest over de periode na de Japanse capitulatie*

Het derde deel van het verslag van Vergeest, dat de periode na de Japanse capitulatie betreft, heeft een andere stijl. In feite kregen de Hollanders te maken met een uitgestelde bevrijding: "Er was feitelijk niet zo heel veel anders geworden. Voeding was beter, maar de fut was er uit en het saamhorigheidsgevoel [...]." Dan volgt: "EN HOLLAND WAS INGEDUT NA DE ROES VAN DE EIGEN BEVRIJDINGSFEESTEN?!?" Hier ontvouwt Vergeest een polemieek: "Het is een schande, hoe hier rustig 11.000 mensen vergeten zijn. Men heeft niet eens de moeite genomen om iemand van regeringswege te zenden [...]." Vergeest verwoordt hier een besef van vervreemding tussen 'Holland' en de Nederlandse gemeenschap in Indië. Deze vervreemding was overigens niet nieuw, maar gelet op de situatie was zij wel wrang.

Het functioneren van de krijgsmacht was ernstig aangetast door het verblijf in de kampen: "De leiding bleef in handen van oud-krijgsgevangenen en dit is wel de grootste fout die men heeft begaan." De medische keuringen stelden niets voor. De artsen keurden de jongens al snel goed. Dit was overeenkomstig het beleid in Nederland waarin het rijksbelang een belangrijke plaats innam.⁷ Vergeest commentarieert: "Simulanten maakt men op deze wijze." Inzake gezinshereniging vermeldt Vergeest onder meer: "Alle ellende opsommen, alle onregelmatigheden daarbij begaan uitwissen heeft geen zin meer." Ook de problemen met het moreel waren aanzienlijk. Vergeest wijdt een beschouwing aan het moreel verval; seksuele contacten met Thaise vrouwen. Hij vermeldt een groot aantal venerische ziekten en echtscheidingen. De verantwoordelijken ziet Vergeest in 'de leiding' van de krijgsmacht. Het ontbrak aan discipline: "Militair bezien was het een bende."

Vergeest vermeldt vervolgens als een van de 'droevige gevolgen' van ons te lang verblijf in Siam na krijgsgevangenschap het huwelijk met Siamese meisjes. 'De leiding' onderschatte dat de jongens alle remmen misten en dat de meisjes door financiële voordelen werden aangetrokken. De aalmoezeniers zelf gaven op advies van de Italiaanse paters Salesianen geen toestemming voor een kerkelijk huwelijk met Siamese meisjes. Daarenboven gingen aalmoezenier Nijens, en waarschijnlijk ook Vergeest, er van uit dat de Siamese meisjes geen huwelijkstrouw kenden.⁸ Bovendien konden ze geen toestemming geven voor een kerkelijk huwelijk, omdat de betrokkenen veelal al gehuwd waren. Vergeest zegt hierover: "Het moreel verval was onrustbarend. Meer dan de helft der gehuwden naar schatting en een groter percentage der jongelui gaf zich over aan Thaise vrouwen."⁹

In feite formuleert Vergeest hier een visie op het herstel van de strijdkrachten na de Tweede Wereldoorlog en de fouten die hierbij in zijn visie gemaakt zijn. De periode na de capitulatie was in feite erger, moreel gesproken, dan de krijgsgevangenschap. Vergeest zegt hierover: "Deze tijd is zwaarder geweest voor de meesten dan heel hun krijgsgevangenschap."¹⁰ De aalmoezeniers Nijens en Vergeest hadden in feite zo veel werk dat ze ter wille van pastorale efficiëntie met een tijdschrift begonnen, *De weg* geheten.

2.5. *Zelfevaluatie van Vergeest*

Vergeest eindigt zijn verslag met een samenvatting en evaluatie van zijn taken. De eerder beschreven taken noemt hij nogmaals op. Hij vermeldt dat er een tekort aan priesters was: "In het begin hebben we daarom de jejunium faculteiten laten bestaan."¹¹

Naast 'het gewone priesterwerk' noemt Vergeest de correspondentie en het bemiddelingswerk. Wat het laatste betreft schrijft hij bijvoorbeeld over de periode na de Japanse capitulatie: "Ontelbaar zijn de keren dat ik op het hoofdkwartier heb gestaan om een en ander voor elkaar te krijgen en ik heb niets dan welwillendheid ondervonden en voor de jongens menige evacuatie gedaan kregen." Ook stelt hij: "Ik heb het steeds in krijgsgevangenenschap als onderdeel van de taak van legeraalmoezenier beschouwd, zo goed mogelijk gegevens te verzamelen en bewaren van de overledenen. [...] Ik weet zeker dat ik er veel goed mee gedaan heb." In een beschouwing over de geestelijke verzorging aan de ex-krijgsgevangenen merkt Vergeest op: "[Deze was] na de capitulatie vanzelfsprekend in handen van hun aalmoezeniers." Er waren echter grote moeilijkheden bij de uitvoering van de taken: "De grootste ellende was de transportmoeilijkheid."

Bij wijze van eindoordeel noemt Vergeest vijftien lessen die hij trekt uit zijn pastorale arbeid. Ze zijn deels van organisatorische, en deels van methodische aard. Allereerst: het werk moet zeer individueel zijn ("persoonlijk contact met de jongens"), geen "rondreizend makelaar in geestelijke zaken". Ten tweede: qua organisatie heeft het instituut aalmoezeniers centrale leiding nodig. Ten derde moet de plaats van aalmoezeniers in de krijgsmacht een organieke zijn (goede organisationele inbedding). Ook vereist -ten vierde- het aalmoezenierschap volgens Vergeest een speciale selectie onder priesters; hij roemt zijn eigen ervaring met jeugdbonden. Dan volgen een aantal adviezen over de rol van de aalmoezenier. De aalmoezenier moet, ten vijfde, de rol nemen van "priester en vader" en niet die van "dienstklopper". De omgangsvorm moet vervolgens gemoedelijk zijn, niet "onbeschaafd en boers". Vergeest hecht blijkbaar veel waarde aan een geloofwaardige vervulling van de taken van de aalmoezenier. Immers, als zevende aandachtspunt noemt hij de "schakel tussen ouders en jongens", hetgeen hij tevens van het advies voorziet gulle families niet te vaak te frequenteren en er nooit de maaltijd te gebruiken. De volgende les is "waar het voor de hand ligt [...] de vermoeienissen van de jongens" op ons te nemen. Het negende advies betreft "voorzichtigheid in het partijkiezen". "De mannen moeten weten dat de aalmoezenier het indien redelijk voor hen opneemt, de officieren moeten ervan overtuigd zijn dat de aalmoezenier hen steunt in het bevorderen van tucht en dienstopvatting." Ook moet men - ten tiende - de aalmoezeniers niet om iedere reden overplaatsen, maar hen "laten bij de unit die ze hebben leren kennen".

Vergeest beveelt in methodisch opzicht een kaartsysteem aan. Een volgende methodisch gerichte tip is het opstellen van een "riddercode" voor onze jongens. In dezelfde lijn bepleit hij "op transpireren berekende medailles, met iets eigens voor de drager", en tevens clubs voor elke unit van godsdienstige en

“katholiek-sociale” aard. Hij bepleit ten slotte tevens de opleiding van “hoogstaande meisjes”, die een rol kunnen vervullen in de opvang van de jongens.

3. Praktisch-theologische contextanalyse

Wat kunnen we nu vanuit de praktische theologie zeggen over deze casus? Is er een instrument om de context van dit pastoraat nader te belichten? Tot dusverre is zo'n instrument er niet geweest. Toch is zo'n soort instrument nodig om de eigen aard, inhoud en dynamiek van de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht te begrijpen. Daarom heeft de eerste auteur van deze bijdrage er in de afgelopen jaren zelf een ontwikkeld. Wij hopen nu met de presentatie ervan met name een bijdrage te leveren aan het verstaan van de dynamiek van de wisselwerking tussen context en pastoraat.

Het instrument is oorspronkelijk ontwikkeld om op het spoor te komen hoe zingeving en ethiek ingeweven zijn in structurele kenmerken van organisaties en in processen die zich binnen die organisatie manifesteren. Als zodanig betreft het een instrument voor kwalitatief onderzoek naar zingeving in organisaties. Met behulp van dit instrument kan men in praktische zin daarenboven aanknopingspunten voor pastoraat op het spoor komen. De krijgsmacht vervult in het model een exemplarische functie.¹² Het instrument laat zien hoe een dimensie van een organisatie (kolom 1), belicht vanuit een heuristische vraag naar de wijze waarop de polariteit in een gegeven dimensie aan de orde is (kolom 2) een zingevingsproblematiek blijkt te bevatten (kolom 3). Het instrument is hieronder in schema weergegeven.

1. Dimensie	2. Heuristische vraag naar:	3. Relatie tot zin
I. Ruimte	indirecte versus directe context	utopie versus haalbaarheid
II. Leiderschapstype	typen leiderschap	sociale binding
III. Prestatiesituatie	stabiliteit versus crisis	controle(-verlies)
IV. Rol overheid	politieke rol versus werkgeversrol	sturing op publieke waarden versus begrenzing van sturing
V. Doelen	survival versus mission	ambivalentie ten gevolge van wederzijdse voorwaardelijkheid
VI. Middelen	onderscheidend versus a-specifiek	ethische implicaties van middelen
VII. Aard organisatie	normatief versus instrumenteel	positie en rol van zingeving
VIII. Structuur	democratie versus hiërarchie	autonomie versus heteronomie
IX. Grondrechten	ontplooiing versus beperking	vrijheid versus verantwoordelijkheid
X. Socio-culturele Processen	modernisering versus traditie	cultureel referentiekader van zingeving
XI. Management- Processen	centralisatie versus decentralisatie	verantwoordelijkheid

Heuristisch instrument voor de beschrijving van pastoraat in organisaties
 © A.H.M.van Iersel 2000

3.1. *De ruimtelijke context*

Met behulp van dit model kunnen we een beschrijving maken van de krijgsmacht als context van de geestelijke verzorging, met aalmoezenier Vergeest als voorbeeld. Zo'n beschrijving begint met de eerste dimensie, de ruimtelijke context waarin het pastoraat gestalte krijgt. De geestelijke verzorging bij de krijgsmacht kan het beste worden verstaan wanneer zij als *contextueel pastoraat* wordt benaderd. In deze benadering staat niet de vraag centraal 'wie' de pastor is, maar 'waar' hij is. Het instrument spitst zich daarom niet primair toe op het verstaan van de identiteit van de pastor, maar op het verstaan van de dynamiek van het handelen van de pastor in een gegeven context. Hoe ziet de 'ruimte' eruit, waarin de pastor handelt en wat betekent het handelen in precies deze ruimte? Voor een aldus verstande contextuele geestelijke verzorging is een onderscheid relevant tussen enerzijds de *indirecte context* - gevormd door internationale en nationale ontwikkelingen, met name op religieus, moreel en politiek terrein - en de *directe context* anderzijds, welke gevormd wordt door de krijgsmacht en individuele militairen. De directe context is ook aan te duiden als de handelingscontext, omdat de geestelijke verzorging hierin pastoraal handelend optreedt.¹³ In feite is het hier gepresenteerde deel van het beschrijvingsinstrument derhalve een kwart van een vierdelig instrument van contextanalyse in de geestelijke verzorging. Het eerste deel wordt gevormd door de indirecte internationale context, zoals de verhouding tussen de wereldreligies en verhouding tussen religie en het niet-godsdienstig humanisme. Het tweede deel wordt gevormd door de indirecte nationale context, zoals de verhouding tussen kerk en staat in een land. Het derde deel, dat hier aan de orde is, betreft de directe of handelingscontext, in de vorm van zingeving en ethiek op het niveau van organisaties, en vooral van organisaties waarin deze communicatie niet tot het primaire proces behoort. Het vierde deel, waarvan hier wegens de aard van het document slechts fragmenten aan de orde komen, betreft zingeving en ethiek op individueel niveau.

De hierboven samengevatte handelingscontext wordt door Vergeest minutieus beschreven als pastorale beginsituatie. Zij beslaat bijna de helft van het gehele verslag: 18 van 38 bladzijden. Uit dit gegeven alleen al blijkt hoe belangrijk de context van het pastoraat was voor de vormgeving en inhoud ervan.

3.2. *Het leiderschap*

De tweede dimensie drukt het pastorale perspectief uit, dat wil zeggen de beginsituatie wordt beschouwd vanuit de vraag hoe de pastor hierin als religieus leider kan handelen. We vinden dit terug in Vergeest's beschrijving van zijn perspectief en taakopvatting.

Het door Vergeest gehanteerde perspectief is te karakteriseren als dat van een leider. Het doorslaggevende kenmerk is het ongevraagd en ongesuperviseerd initiatief nemen. Het voorbeeld illustreert een leiderschap, dat niet slechts situationeel is, in de zin van zich aanpassend aan contingente omstandigheden. Het is integendeel juist ook leiderschap dat gebaseerd is op een visie dat tot het

gericht werken aan het overwinnen van problemen in gegeven specifieke omstandigheden leidt; in deze zin illustreert het de 'Nieuwe leiderschapsbenadering'.¹⁴ Vergeest roept het beeld op van de 'herder' die naar zijn kudde kijkt. Kenmerkend hiervoor is allereerst de ook door Geert Mak vermelde vrijwilligheid van het verblijf bij de aan zijn zorg toevertrouwde mensen. Mak wijdt aan zijn vaders motivatie een beschouwing. Hij denkt dat zijn vaders keuze "een mengeling was van optimisme - mijn vader had geen idee wat hem boven het hoofd hing -, van solidariteit - een keer, in de zaak-Geelkerken, had hij kameraden in de steek gelaten, het zou hem geen tweede keer gebeuren -, van discipline en plicht, van zijn bekende zorgeloosheid en van godsvertrouwen. Zo werd hij voor een keuze gesteld die binnen zijn normenstelsel niet eens een keuze was omdat niet-meegaan simpelweg een onmogelijkheid was."¹⁵ Het taalgebruik van Vergeest verraadt meer dan solidarisering: identificatie. De identificatie is zo groot dat zij vrijwel impliciet blijft en kortweg gekarakteriseerd wordt als 'trouw' aan de manschappen. Tegelijk is duidelijk dat het hier een identificatie is van een leider met degenen aan wie hij leiding geeft. Over de wijze waarop Vergeest persoonlijk de gevolgen ondervond van de door hem beschreven omstandigheden vernemen wij niets. Het verslag wordt aldus noch in stijl noch in inhoud op enig moment autobiografisch. Het draagt integendeel een strikt ambtelijk karakter. Of dit het gevolg is van een instructie over de opzet van het rapport of van de formele status ervan is niet bekend; het resultaat heeft echter ook in zichzelf betekenis als uiting van ambtelijk leiderschap.

Daarbij geeft Vergeest pijnlijk nauwkeurig aan welke contextspecifieke factoren van invloed zijn op het geestelijk leven van zijn pastoranten. Hij besteedt in de beschrijving van de beginsituatie aandacht aan de militaire situatie. Hierbij erkent hij dat hier niet zijn competentie ligt; zijn perspectief is dat van het effect van de militaire situatie op het welzijn van de militairen. In zijn beschrijving van de kampsituatie ligt het accent allereerst op die factoren die de dagelijkse levensomstandigheden kenmerken en die van doorslaggevende invloed zijn op overleven, ziekte en gezondheid. Naast de fysieke factoren die van belang zijn voor de eerste levensbehoeften besteedt hij, ten tweede, uitdrukkelijk aandacht aan de wijze waarop de organisatie van desbetreffende voorzieningen werd geregeld. Het derde aspect is de aandacht aan de sociale verhoudingen met de Japanse vijand en aan onderlinge sociale verhoudingen. Zo brengt hij in beeld hoe de krijgsgevangenen gevictimiseerd werden.

Ondanks zijn identificatie met de Nederlandse krijgsgevangenen slaagt Vergeest er in een kritische analyse te maken van de verhoudingen tussen officieren en manschappen. Wellicht is het juister om zich af te vragen of dit niet door zijn identificatie met de krijgsgevangenen komt; Vergeest geeft er in het verslag blijk van als aalmoezenier geestelijke verzorging te hebben geboden aan alle rangen. Juist dit maakt het noodzakelijk en mogelijk om het gedrag van officieren vanuit het perspectief van de manschappen te beschouwen. Vergeest roept hierbij het beeld op dat de officieren in belangrijke mate geconcentreerd waren op het eigen overleven en hun leiding gevende taak verzuimden.

3.3. Prestatiesituatie

De derde dimensie betreft de situatie waarin het voor een organisatie karakteristieke resultaat of de kenmerkende 'output' moet worden geleverd. Hier is de heuristische vraag: welke is de situatie waarin zij bij uitstek de haar kenmerkende prestatie moet leveren? Voor een hedendaagse krijgsmacht is dit een conflict- of crisissituatie welke getypeerd wordt door chaos en strijd en waarin controleverlies aan de zijde van de bevolking ter plaatse een gegeven is. Het antwoord luidt in deze onderhavige casus van Vergeest: de prestatiesituatie is de politieke, militaire en humanitaire crisissituatie in een kamp met relatief geringe mogelijkheden tot zelfcontrole en zelforganisatie, laat staan controle op de crisissituatie die tot internering heeft geleid. De te leveren prestatie is voor de krijgsgevangenen daarmee vrijwel gereduceerd tot het overleven.

3.4. De rol van de overheid

De vierde dimensie betreft de rol van de politieke overheid tegenover de krijgsmacht en de daarin vervatte legitimatieproblematiek voor militairen. Hier luidt de heuristische vraag: hoe ziet vanuit militair perspectief de spanning er uit tussen de organisatie als publieke, extern gerichte actor enerzijds en als intern gerichte werkgever anderzijds?

Hiervan kan gesignaleerd worden dat een politieke rol van de Nederlandse overheid in het geheel niet voorkomt in het verslag van Vergeest. De Nederlandse politiek is ver weg. De politieke realiteit in het kamp is het niet bevoegde politieke gezag van de Japanners. Ook haar rol als werkgever is de facto weggefallen. Dit betekent dat de Nederlandse militairen in het kamp op zichzelf en op elkaar zijn aangewezen en op zijn best op het restant van het bevoegde militaire gezag. Dit gegeven is te verstaan vanuit het instrument, want het instrument voorziet erin dat militairen wel de legitimering van de politiek nodig hebben voor hun handelen, maar omgekeerd niet. Achteraf - na de uitoefening van geweld door politie of krijgsmacht - kan de politieke elite altijd de legitimiteit van het militaire of politionele handelen terug trekken. Elders heb ik dit aangeduid als het Arendt-dilemma voor militairen: zij zijn ofschoon ondergeschikt aan de politiek, voor de legitimering van hun handelen vooral ex post altijd op zichzelf aangewezen.¹⁶ Hiervan is het functioneren van officieren en manschappen in het kamp zoals waargenomen door Vergeest een treffende illustratie, en wel een illustratie van een niet geslaagde vorm hiervan.

3.5. Doelen

De vijfde dimensie is de in elke organisatie aanwezige spanning tussen een survival-goal en mission-goal in een organisatie.¹⁷ Hierbij is de richtvraag: hoe wordt binnen een organisatie in verschillende geledingen en fasen de spanning tussen het survival-doel enerzijds en het mission-doel anderzijds gehanteerd? Dit is van belang voor geestelijke verzorging omdat het verschil uitmaakt of men zinragen verbindt met survival, met mission of met een dynamische combinatie van beide. In deze casus is er sprake van een 'mission impossible' voor

de Nederlanders; alle accent ligt op het overleven in fysieke, organisatorische en sociale zin. Dit blijft uiteraard niet zonder gevolgen voor levensbeschouwelijke communicatie, zoals we verderop in deze bijdrage nog zullen bespreken.

3.6. Het specifieke middel

De zesde dimensie betreft het specifieke middel van de organisatie en de hiermee verbonden legitimatieproblematiek. Hier luidt de heuristische vraag: welk is het specifieke middel dat een organisatie benut om haar doelstelling te verwirkelijken? Volgens Max Weber moet men een politiek verband typeren naar het specifieke middel dat daarbij gebruikt wordt, namelijk fysiek geweld.¹⁸ De krijgsmacht is één van de overheidsinstrumenten voor het legaal gebruik van geweld. In de onderhavige casus is dit gegeven op dubbele wijze relevant. Het zijn allereerst voormalige combattanten die door Vergeest geestelijk verzorgd worden. Ten tweede: juist als krijgsgevangenen kunnen zij hun specifieke middel niet meer benutten. Het gevolg hiervan wordt zichtbaar in het verslag van Vergeest: fysieke en psychische victimisering, die tot uitdrukking komt in extreem geringe controle over de eerste levensbehoeften.

3.7. De aard van de organisatie

De zevende dimensie betreft de aard van de organisatie. De heuristische richtvraag luidt: van welke aard is een organisatie; is zij een instrumentele of een normatieve organisatie? In theorie kan zij ook nog een dwangorganisatie zijn¹⁹, maar deze komen in laatmoderne samenlevingen niet veel voor; penitentiaire inrichtingen en gesloten afdelingen van psychiatrische ziekenhuizen vormen de uitzondering - zij staan dan ook geregeld ter discussie. Deze dimensie is van belang voor de rol van levensbeschouwelijke communicatie in een organisatie en een dienovereenkomstige positie en taakuitoefening van de geestelijke verzorging. Ook in de onderhavige casus is dit onderscheid verhelderend. Wat rest van de Nederlandse krijgsmacht in krijgsgevangenschap is een inspanning gericht op overleven. Juist omdat het ontbreekt aan de mogelijkheid de normale personele en materiële middelen van de krijgsmacht in te zetten in de strijd tegen de vijand, wordt de handhaving van waarden als voorwaarde om te overleven belangrijk; de context van krijgsgevangenschap geeft de krijgsmacht ter plaatse naast de trekken van een instrumentele organisatie ook die van een normatieve. Dit is het gevolg van de overkoepelende structuur van de dwangorganisatie die de Japanners in de vorm van het kamp organiseerden.

3.8. Structurering van verantwoordelijkheid als bron van zinvragen

De achtste dimensie betreft de structuur van de krijgsmacht en de gevolgen daarvan voor zingeving en ethiek in deze organisatie. De richtvraag in het instrument luidt: heeft de organisatie een hiërarchische dan wel een democratische structuur? Typerend is hier Vergeest's eerder genoteerde observatie dat de officieren hun gezag hadden verloren bij de manschappen. Klaarblijkelijk is het gezag van de militaire leiding, ondanks de militaire structuur die macht en

bevoegdheden verdeelt, niet voorgegeven. Macht wordt ook binnen een krijgsmacht pas gezag als ze door zijn functioneren tot sociale erkenning leidt. Er is geen democratische structuur doch slechts een disfunctionerende militaire hiërarchische structuur.

3.9. Beperking van grondrechten

De negende dimensie betreft de spanning tussen ontplooiing en beperking van rechten. De richtvraag luidt hier: onder welke condities zijn in een organisatie, in casu de krijgsmacht, de grondrechten van haar leden op te schorten? In het instrument is voorzien dat de krijgsmacht zelf de grondrechten van het personeel kan opschorten. In het onderhavige geval gaat het om een extern afgedwongen opschorten van grondrechten. De conditie van krijgsgevangenschap blijkt alles bepalend.

3.10. Sociaal-culturele ontwikkelingen

De tiende dimensie betreft sociaal-culturele ontwikkelingen. De richtvraag luidt: hoe is in deze casus de verhouding tussen traditionele en moderne gestalten van zin? Sociaal-culturele ontwikkelingen zijn zowel expressie als bron van zinragen. Ze zijn er uitdrukking van; alle cultuur kan worden geïnterpreteerd als antwoord op zinragen. Dit vinden we terug in het gegeven dat de hierboven al genoemde zinragen in verschillende culturen en cultuurfases in verschillende vormen worden gesteld. Het maakt voor de wijze waarop zinragen gethematiseerd worden veel uit of een cultuur traditioneel dan wel modern georiënteerd is. Bij een traditionele oriëntatie staan overgeleverde bronnen centraal in de verwoording van zingeving en ethiek. Deze zijn vaak religieus van aard of oorsprong, ze worden veelal in traditionele instituties beleefd, en op individueel niveau zijn ze relevant voor het handelen. In een moderne cultuur worden zingeving en ethiek beschouwd en gehanteerd als seculiere domeinen die ook gekenmerkt worden door pluralisme; de institutionele aspecten van zingeving en ethiek zijn secundair ten opzichte van de instrumentele functie ervan voor individuele zingeving. En ten slotte wordt zingeving minder saillant in relatie tot andere domeinen in het leven; zingeving en ethiek zijn compartimenten geworden naast andere gebieden in plaats van een hemels baldakijn dat hierover heen gespannen staat. Bovendien overheerst in een traditionele oriëntatie de aandacht voor de inhoud of substantie van godsdienst en levensovertuiging, terwijl in een modern perspectief de aandacht voor functies ervan sterker wordt. Schipper wijst er terecht op dat een dergelijke 'rationalisering' - functionalisering van zingeving - uiteindelijk tot zinverlies leidt.²⁰

In de tekst van Vergeest zien we sporen terug van zowel traditionele als moderne gestalten van zinragen. Zijn visie op seksualiteit lijkt een scharnier tussen de tijden. Terwijl hij zelf overwegend traditionele visies hanteert zoals deze in het katholieke milieu van zijn tijd gebruikelijk waren, gebiedt zijn pastoraal realisme hem te onderkennen dat andere moderne, medische, waarden van seksualiteit aan invloed winnen en dat zijn mogelijkheden deze te

bestrijden afnemen. Hier ontwikkelt zich een domein waarin religie minder invloedrijk aanwezig is.

Daarnaast geeft Vergeest zich op typisch moderne wijze rekenschap van de functionaliteit van aandacht voor geloof in de context van een Jappenkamp, speciaal daar waar hij besluit geen vormsel toe te dienen en liever af te wachten of het geloof ook in vredestijd beklijft. Ook de presentie bij de catechese wordt door dit functionalistisch perspectief gekleurd.

3.11. Managementproces

De elfde dimensie betreft de vraag naar het dominante managementproces met zijn implicaties en consequenties op het ethische terrein van het omgaan met verantwoordelijkheid in een organisatie. Hier luidt de vraag: wat is het dominante managementproces in een organisatie en wat zijn de consequenties voor de structurele verdeling van verantwoordelijkheid in een organisatie en de ethische cultuur betreffende verantwoordelijkheid? Dit is in de casus van het verslag van Vergeest de paradoxale combinatie van zelforganisatie op het niveau van het kamp binnen een door de Japanners oplegde repressieve structuur. Deze paradoxale combinatie van externe dwang en interne zelforganisatie (met een kampbestuur) heeft opmerkelijke gevolgen voor de wijze waarop in het kamp verantwoordelijkheid wordt gedragen. De kritiek van Vergeest op het leiderschap in het kamp duidt erop dat hij de wijze waarop de leiding werd gedragen als niet gekleurd door verantwoordelijkheidsbesef en niet gezagvol kwalificeerde. Hij refereert hierbij vooral aan wat Dawson noemt de culturele functie van de leider als voorbeeld.²¹

Zelforganisatie in een crisis is op zichzelf reeds een vorm van zingeving. Immers, zingeving wordt gekenmerkt door de wederzijdse versterking van zelfcontrole en zelfwaardering.²² Beide staan onder druk in een crisis. De wil tot zelforganisatie drukt een besef van zelfwaardering uit; het vermogen tot zelforganisatie drukt het vermogen tot controle uit. Daarom kunnen we stellen dat hetgeen Vergeest bekritiseert, is, dat de leidinggevenden in het kamp geen leiding geven aan de zingeving van de situatie, waardoor zij de zinbeleving van de manschappen aantasten.

4. Conclusie en evaluatie

In deze paragraaf zullen we enkele conclusies formuleren en tevens het gebruik van het heuristische model evalueren.

4.1. Conclusies: geestelijke verzorging in context

Aalmoezenier Vergeest is in zijn rol tegenover de aan zijn zorg toevertrouwde militairen te karakteriseren door het klassieke priesterbeeld van het herderschap, inclusief 'de strijd van de herder voor zijn schapen'(vergelijk Joh. 10,11-13). Zijn in dit verslag gerapporteerde zelfbeeld als priester is niet grensver-

legend, maar eerder traditioneel; dit blijkt ook uit de beschreven invulling van zijn taken. Samen met ds. Mak - en in deze zin in oecumenische samenwerking - streed hij voor 'onze zaak en taak'. De rol van Vergeest is gekleurd door het voor leiders kenmerkende ongevraagde initiatief om zelf de voorwaarden voor pastoraat te scheppen waar deze ontbreken. Dit missionaire bewustzijn kleurt ook de uitoefening van de pastoraal-liturgische en van de diaconale taken zoals het ziekenbezoek.

Dit scheppen van voorwaarden voor pastoraat in een situatie van deprivatie is wellicht zelf een vorm van pastoraat, omdat het de herinnering aan het 'normale' bestaan levend houdt en het besef van identiteit en eigenwaarde van pastورانten versterkt in een situatie waar deze ook hierin bedreigd worden. Dat dit initiatief door de krijgsgevangenen werd waargenomen blijkt immers uit kleine zinnen als "De samenwerking [...] genoot aller bewondering en waardering" en het besef dat ook misbruik van deze waardering mogelijk is.

We zien in het verslag iemand aan het werk die op autonome wijze zijn visie op de organisatorische inbedding van het pastoraat paart aan een visie op de problematische aspecten van het functioneren van 'de leiding' en die een kritisch oog heeft voor wat 'de jongens' doen. Ook heeft Vergeest oog voor methodische aspecten van het pastoraat.

Opvallend hierbij is het grote belang dat hij klaarblijkelijk hecht aan het kennen van mensen: zijn 'voorpraktijk', zijn pleidooi voor 'individueel' pastoraat, zijn optie voor de vaderrol, het op zich nemen van 'de vermoeienissen van de jongeren', en zijn pleidooi voor een kaartsysteem wijzen in deze richting. Dit past geheel in het rolmotief van de herder die zijn schapen kent.

We zien daarnaast ook hoe Vergeest overwegingen in de sfeer van pastorale prudentie hanteert, bijvoorbeeld bij het besluit om geen vormsel toe te dienen. Zijn pastoraat wordt gekenmerkt door een combinatie van vastberaden leiderschap en pastoraal realisme. Het realisme heeft onder meer betrekking op zijn inschatting betreffende de herleving van het godsdienstige leven en vooral het geformuleerde inzicht van motieven van mensen om zich voor geloof te interesseren.

Pastorale prudentie kenmerkt ook zijn positionering tussen manschappen en officieren en zijn hardnekkige maar tactische pogingen om zijn activiteiten erkend te krijgen door de Japanse autoriteiten. Een voorwaarde voor deze prudentie wordt zichtbaar in het vermogen tot zelfevaluatie van Vergeest en de terloops geformuleerde praktijk van wederzijdse bijstand met ds. Mak: "We hielpen elkaar geestelijk en materieel."

De beschrijvingen van de meer specifieke taken zijn gekleurd door het besef dat het van belang is dat de pastorale voorzieningen in stand blijven en zorgvuldig vorm krijgen. Dit voorziet in een behoefte aan continuïteit in de situatie van krijgsgevangenen die door discontinuïteit en deprivatie gekenmerkt wordt. Deze continuïteit van pastorale voorzieningen symboliseert de continuïteit van het zicht op transcendentie in een situatie waarin het overstijgen van geweld en onrecht in de zingeving aan het bestaan levensnoodzakelijk is.

Als eerste bijzondere, niet gebruikelijke taak van priesters noemt Vergeest het moed inspreken van jongeren (reeds voor de capitulatie). Dit is een taak die later ter discussie zal worden gesteld; mag een aalmoezenier wel moreel officier zijn? In de gegeven omstandigheden zijn de pastorale intentie en het effect op het moreel van de taakopvatting van Vergeest echter niet te scheiden.

Als tweede niet gebruikelijke taak noemt Vergeest het organiseren van 'debating clubs'. In dit opzicht zou men het pastoraat van Vergeest kunnen karakteriseren als het pastoraat van de hoop te midden van afwezigheid van zin en te midden van onrecht. Hij ontkent weliswaar de 'prikkelraad-psychose', maar spreekt wel frequent over mensen die de moed verliezen.

Redde Vergeest het als pastor? Jawel, zegt hij zelf, want "wij hadden onze handen vol" en "het zijn de mooiste jaren van mijn priesterarbeid", twee zinnen die mijns inziens nauw samenhangen. 'De handen vol hebben' betekent in ieder geval enige controle op het eigen leven hebben, namelijk door in staat te zijn het ambt uit te oefenen. De uitdrukking 'de mooiste jaren van mijn priesterarbeid' duidt er op dat de aalmoezenier taken kon vervullen die aansloten bij zijn zelfbeeld als priester, dat hij met name voor zieken en stervenden nodig was en dat hij sociale waardering kreeg. Zich vanuit een adequaat professioneel zelfbeeld inzetten voor anderen blijkt voor de pastor zelf een bron van welzijn en meer dan dat: een vorm van zingeving.

Maar misschien mogen we een stap verder gaan en stellen dat de aalmoezenier deze zinvolle taak kon vervullen omdat hij deelde in de levens- en werksituatie van degenen die aan zijn zorg waren toevertrouwd. Door in hun deprivatie te delen kon hij hen begeleiden in zingeving te midden van geweld en onrecht. Het beslissende kenmerk in de context, dat naar voren kwam uit het heuristische instrument, blijkt niet slechts pastoraat noodzakelijk te maken; het vervult er een essentiële functie in doordat de pastor zich in die context begeeft. De lotsverbondenheid van de pastor met zijn pastoranten oogstte waardering bij de gedetineerde militairen, en - naar mijn inschatting - eens te meer omdat het vrijwillig was. Precies hierdoor werd de lotsverbondenheid tot leiderschap. Het op zichzelf belangrijke nemen van initiatief in die situatie is evenmin de kern van dit situationele leiderschap. Nog wezenlijker is het binnentreden in de situatie van deprivatie. De geestelijke verzorging verkreeg juist hierdoor een hoog potentieel als symbool van een God die zijn volk niet in de steek laat maar zich erover ontfermt (Ex. 3,8).

Vanuit de overkoepelende vraag van deze bundel of de pastor, in casu aalmoezenier Vergeest, het redde als aalmoezenier, past een kanttekening bij de toon van miskening in zijn beschrijving van het pastoraat na de Japanse capitulatie. Hier wordt hij woordvoerder van een miskend deel van de bevolking, echter zonder tevens afstand te nemen. De behoefte aan sociale erkenning van oorlogsslachtoffers, inclusief veteranen en krijgsgevangenen onder hen, is enorm. Zien wij hier in het verslag van Vergeest de sporen van een traumatisering zoals die later bij veel grotere delen van de bevolking zichtbaar worden? Hier lijkt het verslag op tragische wijze profetische trekken te krijgen.

4.2. Evaluatie

Alles bij elkaar blijkt het door Van Iersel ontwikkelde heuristisch instrument ter beschrijving en analyse van de context van pastoraat een nuttig en noodzakelijk kader te bieden dat een nieuw licht werpt op de door Vergeest gegeven beschrijving van de pastorale beginsituatie. Via de toepassing van het instrument wordt de benadering van geestelijke verzorging als contextueel pastoraat als het ware ingekleurd. Ook wordt zichtbaar gemaakt *dat*, maar ook *op welke wijze* geestelijke verzorging contextueel is. Daarin bestaat de toegevoegde waarde van het instrument voor toekomstig onderzoek naar geestelijke verzorging.

Bij de toepassing op de krijgsmacht blijkt bovendien dat er een hiërarchie tussen de dimensies bestaat. De 'prestatiesituatie' is de dominante dimensie, want juist deze dwingt de exclusieve oriëntatie op overleven af. Zij kleurt de spanning tussen survival en missie in; in deze casus is de spanning tussen beide voor de betrokken militairen opgeheven in krijgsgevangenschap, de survival-taak overheerst. Dit komt op zijn beurt, omdat het specifieke middel van de krijgsmacht niet meer kan functioneren in krijgsgevangenschap.

Ook het dominante managementproces blijkt in de context van de crisissituatie essentieel voor de zingeving; de zelforganisatie in een crisissituatie moet wel functioneren, anders treedt er zinverlies op.

De afwezigheid van een actieve rol van de politieke overheid en van goed functionerend militair gezag wordt eveneens bepaald door de 'prestatiesituatie'. Zij confronteert de militairen met de noodzaak om op basis van een verinnerlijkt persoonlijk en professioneel waardensysteem te handelen. In de casus die we hier besproken hebben, geeft aalmoezenier Vergeest samen met ds. Mak hieraan leiding. Dit impliceert overigens dat elke theoretische onderscheiding tussen geestelijke verzorging enerzijds - gericht als zij is op het geestelijk welzijn van de militair - en de rol van moreelofficier anderzijds - gericht als deze is op de instandhouding van het moreel en op zingeving aan de militaire beroepsuitoefening - in een extreme crisissituatie als krijgsgevangenschap verval.

Niet minder essentieel blijkt het model is echter de dimensie van het perspectief op pastoraat als leiderschap. Dat dit bij Vergeest aanwezig is lijkt geen twijfel; zijn tekst impliceert een zelfwaardering als leider waar menig pastor heden ten dage een voorbeeld aan zou kunnen nemen. Die taakperceptie, taakanalyse en taakwaardering van de pastor - ook door Mak geïnterpreteerd als roepingbesef - zijn juist in de extreme situatie van een Jappenkamp even zoveel kritische als succesfactoren voor het pastoraat. Wat dit betreft laat het verslag van Vergeest een scherp contrast zien met de zelfperceptie en zelfwaardering van geestelijke verzorging in onze huidige sociaal-culturele omgeving. In de huidige sociaal-culturele omgeving lijden pastores immers niet alleen aan statusverlies, zij zijn ook meer dan Vergeest genoodzaakt zich aan veranderende verwachtingen en behoeften van hun pastoranten aan te passen. Leiding lijkt dan eerder begeleiding te worden; pastoraat een vorm van cliëntgerichte dienstverlening die wezenlijk reactief en niet pro-actief is.

Aldus blijken we via het model op het spoor te komen dat contextanalyse en pastoraat samenhangen als de 'objectieve' en 'subjectieve' aspecten van succesvol pastoraal leiderschap in crisissituaties. De op een leiderschapsvisie gebaseerde analyse vertrekt dan ook niet vanuit de vraag hoe een situatie 'als zodanig' is - in algemene historisch beschrijvende zin - maar onder welke condities een pastor hierin effectief kan handelen als leider. Bij elke adequate beschrijving van geestelijke verzorging bij de krijgsmacht zal daarom ook de vraag centraal moeten staan wat de relatie is tussen deze 'prestatie-situatie' en het daarin vervatte belang van survival enerzijds en de taakperceptie, taakwaardering en taakuitoefening anderzijds.

Voor effectief pastoraat is dit een levensvoorwaarde; de pastor redt het niet als hij zich teveel concentreert op de vraag wie hij is, als hij zichzelf als persoon in zijn ambt en professionaliteit tot probleem is, en als hij daardoor te weinig aandacht heeft voor de vraag waar hij is en hoe hij in die specifieke condities effectief kan leiden. Omgekeerd kan hij het wel - in ieder geval beter - redten met een contextanalyse als in dit model gepresenteerd is, omdat deze zijn vermogen tot controle op het pastorale arbeidsproces kan versterken.

Als eindevaluatie brengen we ten slotte de opinie naar voren dat het heuristisch instrument inderdaad aan zijn doel beantwoordt, vooral wanneer men de dynamiek tussen de dimensies in de beschrijving betreft, zoals wij hierboven gedaan hebben. Als zodanig kan het zijn vruchten nog afwerpen voor kwalitatieve beschrijvingen van de verbinding tussen zinvragen in organisaties enerzijds en vormen van geestelijke verzorging anderzijds.

Noten

1. G. Mak, *De eeuw van mijn vader*, Amsterdam/Antwerpen 1999 blz.252.
2. Eerder verscheen over de zingevingproblematiek verbonden met het werk in een Jappenkamp: F. Van Iersel, 'Vergeving van oorlogsmisdaden in praktisch-theologische perspectief', in: F. Van Iersel (red.), *Religie, geweld, verzoening*, Baarn 1996. Dit artikel bevat een analyse van het boek *De spoorwegman* van de Britse veteraan Eric Lomax, Amsterdam 1995. Over de veteranenproblematiek in het algemeen is beschikbaar: F. Van Iersel, *Levend verleden. Bestaat er een verzoening van de herinnering?*, lezing gegeven op 12 maart 1998 op de studiedag 'Verzoening met herinneringen' van het OPOG, Oecumenisch Pastoraat Oorlogsgetroffenen, aan het BNMO Centrum te Doorn (op aanvraag beschikbaar bij de eerste auteur).
3. Dit verslag is opgespoord door de historicus drs. L. Donckers is in het kader van zijn promotie-onderzoek onder leiding van prof. dr. J. Jacobs en ondergetekende. De titel luidt: *Verslag van den legeraalmoezenier A.W.H. Vergeest op het einde van zijn taak in Siam samengesteld op verzoek van den Hoofdlegeraalmoezenier*; getypte kopie. Het verslag is gedateerd op "15 augustus 1946, Verjaardag van de capitulatie", bron: Provinciaal archief ofmcap Den Bosch, *personalia Ezechiël Vergeest doos E2*.

4. Aalmoezenier Nijens, *Losse notitie van aalmoezenier M. Nijens msc*, bron: provinciaal archief msc Tilburg nr.374, onder de titel *Overleden paters en scholastieken*.
5. Verslag Vergeest, blz. 1-5.
6. Verslag Vergeest, blz. 6-17.
7. *NRC Handelsblad*, 3 oktober 1998, blz. 39.
8. Verslag van aalmoezenier M. Nijens msc, o.c., blz. 13.
9. Verslag Vergeest, blz. 28.
10. Verslag Vergeest, blz. 26.
11. Ieiunium: vasten (La.). Vergeest duidt hier waarschijnlijk op de bevoegdheid van de priester ontheffing te verlenen voor de verplichte vasten die vooraf ging aan de eucharistieviering. Mogelijk heeft hierbij de pastorale overweging een rol gespeeld dat de gelovigen door het priestertekort anders te lang nuchter zouden moeten blijven.
12. Het instrument ter beschrijving van geestelijke verzorging bij de krijgsmacht als contextueel pastoraat is door de auteur van dit artikel ontwikkeld in het kader van het onderzoeksprogramma Religieuze Oriëntatie en Communicatie in Context II rond het thema leiderschap aan de Theologische Faculteit Tilburg. Het instrument is tot dusverre exemplarisch toegepast op een analyse van de levensbeschouwelijke communicatie in de politie-organisatie aan de hand van het rapport van de commissie van Traa 'Inzake opsporing'. Hierover is gepubliceerd in: A.H.M. van Iersel, 'Inzake opsporing van levensbeschouwing: het rapport van de Commissie Van Traa 'Inzake opsporing' als voorbeeld van de levensbeschouwelijke implicaties en consequenties van de politiewerkzaamheden', in: P. van Reenen (red.), *De geest van Blauw*, Deventer, Gouda 1998, blz. 9-20. Ten behoeve van onderwijs is het instrument ook exemplarisch op parochies, scholen, zorginstellingen en justitiepastoraat toegepast.
13. Het onderscheid is geïntroduceerd in: A.H.M. van Iersel, *Dulce bellum inexpertis. Een praktisch-theologische reflectie op zingeving en ethiek in de context van de krijgsmacht*, Tilburg 1995, blz. 9 e.v.
14. D.N. den Hartog, P.L. Koopman en J.J. van der Muijen, *Inspirerend leiderschap in organisaties*, Schoonhoven 1997, blz. 19-21.
15. G. Mak, o.c., blz. 252-253.
16. F. van Iersel, 'Zelfbescherming bij vredesoperaties: middel of doel?', in: *Maatschappij en Krijgsmacht*, jaargang 22, nr. 2, april 2000, blz. 13-14.
17. Vgl. F. Van Iersel en M. Spanjersberg, *Vrede leren in de kerk*, Kampen 1993.
18. M. Weber, *Methologische Schriften*, Frankfurt am Main 1968, blz. 337.
19. A. Etzioni. *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, New York 1961.
20. F. Schipper, *Zin in organisatie. Een filosofische beschouwing over organisatiecultuur en rationaliteit*, Amsterdam 1993, blz. 129-132.
21. S. Dawson. *Organisaties Analyseren*, Schoonhoven 1995, blz. 230.
22. Zie voor deze definitie van zingeving: R.F. Baumeister, *Meanings of Life*, New York/London, The Guilford Press, 1991.